

УДК: 008:7.04](477)"16/17"

Пищанська Вікторія Миколаївна
кандидат культурології, доцент,
доцент кафедри філософії освіти
КВНЗ "Дніпропетровський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти"
victorya.ps@gmail.com

ЕСТЕТИЧНА СИМВОЛІКА САКРАЛЬНОГО В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ XVII–XVIII СТ.

Метою дослідження є аналіз естетичної символіки сакрального у художньо-живописному вияві козацького мистецтва, в якому повною мірою образно відтворена істинна суть духовного світу українського козацтва. **Методологія** дослідження полягає у застосуванні методів аналізу, синтезу, зіставлення, узагальнення, а також у використанні термінологічного, ідейно-змістового й історико-культурологічного підходів. Це дало змогу розкрити особливості духовності українського козацтва, яке виявилось здатним у своїй художній творчості передати головне – її синкретичну сутність, єдність релігійного та естетичного, виражену в бароковому мистецтві у вигляді символів. **Наукова новизна** полягає у тому, що у вітчизняній культурології здійснено спробу нової інтерпретації змісту символіки створених українським козацтвом або за його сприяння мистецьких цінностей. Охарактеризовано засади формування синкретичної сутності, єдності релігійного та естетичного, вираженої в бароковому мистецтві у вигляді символів, що постають своєрідною репрезентацією священного в духовній культурі українського козацтва. **Висновок.** Доведено, що вшановуючи українські етнокультурні традиції, визнаючи догматичні засади православних вірувань та відчуваючи мистецькі тенденції бароко, українське козацтво виявилось здатним у своїй художній творчості передати головне – її синкретичну сутність, єдність релігійного та естетичного, виражену в бароковому мистецтві у вигляді символів. Обґрунтовано, що духовні принципи культури українського козацтва суттєво вплинули не лише на художнє образотворення та подальший розвиток українського мистецтва й на утвердження естетичної символіки сакрального через іконографію символічних зображень та знаків. Головне, вони відобразилися на втіленому в його духовній суті комплексі релігійно-естетичних засад культури українського народу, його морально-етичних та світоглядно-ціннісних суджень і переконань.

Ключові слова: українське козацтво, духовна культура, художня творчість, козацьке бароко, естетична символіка сакрального, народна картина "Козак Мамай".

Пищанская Виктория Николаевна, кандидат культурологии, доцент, доцент кафедры философии образования КВУЗ "Днепропетровский областной институт последипломного педагогического образования"

Эстетическая символика сакрального в украинском искусстве XVII–XVIII веков

Целью исследования является анализ эстетической символики сакрального в художественно-живописном проявлении казачьего искусства, где в полной мере образно воссоздана истинная суть духовного мира украинского казачества. **Методология** исследования заключается в применении методов анализа, синтеза, сравнения, обобщения, а также в использовании терминологического, идейно-содержательного и историко-культурологического подходов. Это позволило раскрыть особенности духовности украинского казачества, которое оказалось способным в своем художественном творчестве передать главное – ее синкретическую сущность, единство религиозного и эстетического, выраженные в барочном искусстве в виде символов. **Научная новизна** заключается в том, что в отечественной культурологии впервые предпринята попытка новой интерпретации содержания символики созданных украинским казачеством или при его содействии художественных ценностей. Охарактеризованы принципы формирования синкретической сущности, единства религиозного и эстетического, выраженных в барочном искусстве в виде символов, представляющих собой своеобразную репрезентацию священного в духовной культуре украинского казачества. **Вывод.** Доказано, что чтя украинские этнокультурные традиции, признавая догматические основы православных верований и чувствуя художественные тенденции барокко, украинское казачество оказалось способным в своем художественном творчестве передать главное – его синкретическую сущность, единство религиозного и эстетического, выраженные в барочном искусстве в виде символов. Обосновано, что духовные принципы культуры украинского казачества XVII–XVIII вв. существенно повлияли не только на художественное создание образов, дальнейшее развитие украинского искусства и на утверждение эстетической символики сакрального через иконографию символических изображений и знаков. Главное, они отразились на воплощенном в его духовной сути комплексе религиозно-эстетических основ культуры украинского народа, его морально-этических и мировоззренческо-ценностных суждений и убеждений.

Ключевые слова: украинское казачество, духовная культура, художественное творчество, казачье барокко, эстетическая символика сакрального, народная картина "Казак Мамай".

Pishchanska Victoriia, PhD in Culturology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy of Education CHEI "Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education"

The aesthetic symbols of the sacral in the Ukrainian art of the XVII–XVIII centuries

The purpose of the research is to analyze the aesthetic symbolism of the sacral in the artistic and picturesque expression of the Cossack art, where the true essence of the spiritual world of the Ukrainian Cossacks is reproduced in full. The **methodology** of the research consists in the application of methods of analysis, synthesis, comparison,

generalization, as well as in the use of ideological and content, terminological, historical and cultural approaches. This has made it possible to reveal the peculiarities of the spirituality of the Ukrainian Cossacks, which proved capable of conveying the main thing in its artistic creativity – its syncretic essence, the unity of religious and aesthetic, expressed in the Baroque art in the form of symbols. The **scientific novelty** lies in the fact that in the national cultural studies it is the first attempt of the new interpretation of the content of the symbols or artistic values created by the Ukrainian Cossacks. The principles of forming the syncretic essence, the unity of religious and aesthetic, expressed in the Baroque art in the form of symbols, that are a peculiar representation of the sacred in the spiritual culture of the Ukrainian Cossacks, are characterized. **Conclusion.** It is proved that, while honoring Ukrainian ethno cultural traditions, recognizing the dogmatic principles of Orthodox beliefs and experiencing the artistic tendencies of the Baroque, the Ukrainian Cossacks proved capable of conveying the main thing in its artistic creativity – its syncretic essence, the unity of religious and aesthetic, expressed in Baroque art in the form of symbols. It is substantiated that the spiritual principles of the culture of the Ukrainian Cossacks in the XVII–XVIII centuries had a significant influence not only on artistic education and further development of the Ukrainian art, but also on the confirmation of the aesthetic symbolism of the sacred through the iconography of symbolic images and signs. Above all they are reflected on the embodied in its spiritual essence the entire complex of religious and aesthetic principles of the Ukrainian people's culture, its moral and ethical, philosophical and value judgments and beliefs.

Keywords: Ukrainian Cossacks, spiritual culture, artistic creativity, Cossack Baroque, aesthetic symbolism of the sacred, folk painting "Cossack Mamay".

Актуальність теми дослідження. На думку Д. Чижевського, "кожна нація є тільки обмеженим і одностороннім розкриттям людського ідеалу. Але в оцінці обмежених і односторонніх здійснень загальнолюдський ідеал і є живим. Тому кожна нація якраз в своєму своєрідному оригінальному, у своїй "односторонності" й обмеженості і має вічне, загальне значення" [7, 106]. В межах української культури XVII–XVIII ст., на нашу думку, таким "ідеалом", що має "вічне, загальне значення", є козацтво.

Роль українського козацтва в українському мистецтві XVII–XVIII ст. немовби відома і теоретично доведена, проте й до сьогодні викликає неабиякий інтерес дослідників. Перш за все науковців приваблює той соціально-психологічний тип запорожця, естетичним виявом якого є мистецтво козацького братства, національний ідеал козака в українській культурі XVII–XVIII ст. Утім, історико-культурний феномен узагальненого образу козака як явища української культури мало узгоджується з естетичним досвідом – тогочасним тезаурусом та кодом культури і тому потребує подальших ґрунтовних досліджень. Зокрема, актуальним виявляється дослідження складного та полісемічного художнього образу національного ідеалу козака в українському мистецтві – образу козака Мамаєва.

Стан наукової розробки проблеми. Живописно-архетиповий образ козацького мистецтва – "Козак Мамаєв" – цікавить дослідників уже мало не декілька століть. Проте відомі наукові розвідки кінця XIX століття А. Скальковського "Мамаєв", Д. Щербаківського "Козак Мамаєв" (народна картина)", Д. Яворницького, деякі праці вчених початку та середини XX ст., зокрема К. Шероцького, О. Держко, Г. Логвіна, П. Жолтовського та ін., мали більш описовий характер. Ці та інші дослідники, розглядаючи зразки всіляких "Мамаєв", класифікували їх у різних мистецьких контекстах, від народного іконопису до портрета. Вони аналізували техніку малювання, розглядали компонування сюжету, досліджували образотворчу конструкцію, розробляли типологію персонажів, класифікували картини "Козак Мамаєв" за певними ознаками тощо, не обходячи увагою й походження образів та їхню соціальну значимість у житті суспільства.

Сьогодні практично неможливо віднайти жодної значної розвідки з історії культури України узагальнюючого характеру, написаної, починаючи з другої половини XIX ст., в якій би не згадувалися "Мамаєв". Але ґрунтовний мистецтвознавчий аналіз української народної картини було здійснено лише П. Білецьким, якого український мистецтвознавець, історик культури та сучасний дослідник народної картини "Козак Мамаєв" С. Бушак назвав "українським Мамаєзнавцем".

Цінними у вивченні українських "Мамаєв" є праці Т. Марченко-Пошивайло, в яких дослідниця "знакової" для українського мистецтва народної картини не тільки упорядкувала перший каталог "Мамаєв", включивши до нього 74 тематичні картини із різних музеїв та приватних колекцій, а й здійснила спробу дослідити їхню семантику та символіку [3; 4].

Виклад основного матеріалу. В історії розвитку культури переважно через культурно-мистецькі взаємовпливи та наявний історико-генетичний зв'язок мистецтво не стільки перетворюється, скільки призвичаюється до запропонованих існуючих соціокультурних моделей. Але слід зазначити, що у випадку козацького мистецтва стрижневим виявилось не його "призвичаєння", а створення на основі головних принципів козацького братства – всеосяжної релігійності та традиційних засад етнокультури, – естетики нового рівня, в основі якої лежить не персоніфікований портрет запорожця, а узагальнений образ козака. Саме тому, наприклад, визначальним у козацькому мистецтві є не якийсь індивідуальний портрет запорожця, а народна картина "Козак Мамаєв". Тому метою нашого дослідження

є аналіз козацького мистецтва, зокрема його художньо-живописних виявів, де насамперед засобом естетичної символіки сакрального повною мірою образно відтворено істинну суть духовного світу українських козаків.

Знаковий образ "козака Мамає" є символічним вираженням національного ідеалу в козацькій культурі, що у своїй суті найповніше схарактеризований у народному живописі. Він одночасно уособлює як козацьку велич духу, непереможність, мужність та відвагу, так і втілює у своєму художньому вираженні духовно-символічну природу та етнокультурний зміст козацького мистецтва. Образ "козака Мамає" в українському мистецтві XVII–XVIII ст. став не лише одним із популярних козацьких фольклорних героїв, а й виявився своєрідним еталоном, "архетипом" і навіть канонем національного ідеалу.

Символічним у "Мамає" постає не лише архетипове, майже іконографічне зображення славного героя-козака. Художньо-естетичною своєрідністю символічних форм у мистецьких образах вирізняється той атрибутивно-сакральний антураж, без якого є неможливим як відбиття козацької духовної суті, так і висвітлення релігійно-естетичного змісту барокового мистецтва українського козацтва в цілому. У багатій символіці народної картини "Козак Мамає" відзначаємо засновану на етнічних засадах української культури релігійно-естетичну символічну інтерпретацію.

Незмінно наявними на типовій козацькій картині є розміщені поряд з персонажем бандура, що постає духовним "символом козацької душі" та нерозлучною супутницею запорожця; а також кінь, який "символізував народну волю", та розлогий дуб – "його могутність". Крім того, у словнику символів України задекларовано повторювану в різних варіантах зображень "Мамає" наявність предметів, пов'язаних зі смертю козака, котрі, як стверджують дослідники, "клялися у могилу, і нагадували вони про скороминучість життя та козацьку долю, в якій загроза смерті в бою була повсякденною реальністю" [5, 153]. Важливими і, на нашу думку, визначальними елементами іконографії народної картини "Козак Мамає" є зображення козацьких штофа і чарки, списа з прапорцем та деяких інших обов'язкових для козака предметів, що постають як типовий набір атрибутів символіко-алегоричної характеристики національного ідеалу українського бароко.

Ідентичні полісемічні символічні та композиційні елементи, наявні у цій народній картині, зустрічаємо і в інших творах сакрального малярства українського козацтва. Зокрема, на козацьких барокових іконах, коли поряд із зображенням святих представлено "страшний образний виклад "стрітенського сюжету", акцентований символічними атрибутами" [8, 15], приміром, у запорозькій чудотворній іконі "Богоматір Самарська", знаній на Придніпров'ї із середини XVII ст. Композиційні спорідненості козацьких "Мамає" з іншими сакральними образами українського бароко можемо знайти й у храмовому образі козацької ікони "Св. Микола на зріст" кінця XVIII ст. із Бабайківської Свято-Миколаївської церкви.

Також набули виразного символізму повнота деталей та наявні на козацьких "Мамає" стислі коротенькі написи, на кшталт: "Я козак Мамає, мене не займай", "Я – козак-запорожець, ні об чім не тужу, як люлька є й тютюнець, то мені й байдуже", які є властивими для так званої "емблематичної поезії" барокової доби. Типовою для даної літературної форми стають і збірки малюнків з доданими до них коротенькими реченнями, висловами, прислів'ями, а найчастіше – влучними поясненнями.

Показово, що у козацькому мистецтві, хоча й у "емблематичній" формі, проте втілено більш доступні поняття, часто у бароковій стилістиці "кончето" – дотепного виразу. Стосовно барокової "емблематичної поезії", то додані до малюнків такі коротенькі речення, прислів'я або вірші типу епіграм, які у здебільш слугували прозаїчними поясненнями, Д. Чижевський назвав "дев'ятами" [6, 190].

Складна, насичена деталями архітектоніка народної картини "Козак Мамає" у її предметній образності за рахунок великої кількості знакових елементів створює унікально-цілісний образ, наповнений глибинним символічним значенням та ідеальним змістом. Завдяки уведений у композицію картини знаковій символіці, заснованій на сакральному та етнічному началах традиційної української культури, цей художній образ "ідеального козака" стає зрозумілим та доступним. Головне, образ козака Мамає сам перетворюється на символ національного ідеалу та, стаючи "прозорим знаком", наповнюється ідейно-естетичним смислом, відповідним мистецьким тенденціям XVII–XVIII ст. Барокова алегорійність та символічна багатозначність сповнюють козацьку народну картину більш глибинним світоглядним змістом, а сама її композиція і структура надає можливість окреслювати окремі якості та ознаки у цілісному образі "культурного героя".

Втім, якщо алегорійне наповнення мистецького образу козацької картини "Козак Мамає" є достатньо зрозумілим, то наявні у живописному творі символи як культурні коди залишаються майже недоступними для прямого розкодування. У зв'язку із цим виявляється неможливим дешифрування суті такого художнього символу звичайним розсудом без урахування загальної світоглядно-естетичної структури образу, від якого він є невід'ємним. Одночасно наявні у козацьких "Мамає" культурні символи, зокрема традиційні, козацькі, архетипні, міфологічні та навіть й іконографічні,

лише збагачують глибинний духовно-символічний зміст народної картини. Подібна тенденційність одночасного поєднання різної за культурним походженням символіки, що також спостерігається у козацькому іконописі XVII–XVIII ст., значно употужнює сакральну суть художнього образу козака Мамає, перетвореного з часом у своєрідний національний ідеал українського мистецтва і культури.

Художньо-цілісне використання розмаїтої символіки було притаманне не лише різним живописним вираженням в духовній культурі українського козацтва, а й постало характерною ознакою практично усіх видів козацького мистецтва барокової доби. Ревно вшановуючи українські етнокультурні традиції, цілковито визнаючи догматичні засади православних вірувань та відчуючи мистецькі тенденції бароко, українське козацтво виявилось здатним у своїй художній творчості передати головне – її синкретичну сутність, єдність релігійного та естетичного, виражену в бароковому мистецтві у вигляді символів.

Виняткова композиція картини створює своєрідний комплекс унікально-яскравих, семантично емних символів, що відображують широку систему архетипових образів української етнічної культури, усталених як на генетичному рівні, так і виразно представлених у народній обрядовості та образотворчості. Враховуючи, що українці протягом століть "виробили своє, особливе, відмінне від інших народів розуміння православ'я" [2, 320], а "специфічний комплекс українського православ'я ми найчастіше сприймаємо через язичницьку символіку" [2, 319], то й в українській етнічній культурі до стрижневих відносять, насамперед образи, пов'язані зі стихіями природи: водою, вогнем, вітром та землею, з якими пов'язані життєві, естетичні та етичні уявлення українців.

Названі символічні образи "першоелементів світотворення" засобами міфопоетичного осмислення, обожнення явищ природи, закладених у віруваннях давніх українців, не тільки універсалізувались до рівня символів, але й закріпились як основоположні в художніх характеристиках сакрального. До того ж, у фольклорних системах вони стали відігравати роль своєрідних семантичних матриць для формування і розгалуження їх символічних значень. Притім якщо брати до уваги, що "в різних регіонах синкретизм, тобто поєднання різнорідних поглядів у релігійно-побутовій сфері, має різні форми свого вияву" [2, 319], то й запорозька художня символіка має чітко виражені відмінності творення семіотики та семантики.

Виражена в образотворчому варіанті символіка козацьких "Мамаїв" постає своєрідною репрезентацією священного в духовній культурі українського козацтва, яка до сьогодні залишається фокусом суперечливих трактувань як у мистецтвознавчому, так і в культурологічному дискурсі. Окрім того, на нашу думку, репрезентація сакрального відіграє ключову роль у розумінні сутності процесу культуротворення та художнього формоутворення естетичних символів козацького мистецтва зокрема, адже воно цілком пов'язане з діалектикою ідеального і реального, тотожного і відмінного.

Описані та розтлумачені більш ранніми науковцями предмети-символи, притаманні козацьким "Мамаєм", дають можливість зазначити, що символічні й умовні знаки народної картини не були основною метою зображення. Їх створювали ідентично бароковому сакральному малярству з іншою, часом суперечливою, метою: одночасно виявити й приховати істину, адже, як відомо, чим багатозначніший символ, тим він є більш естетично змістовним. З одного боку символ служить для позначення й виявлення неосяжного в художньому образі, з іншого – він є знаковою оболонкою істини, своєрідним надійним її "укриттям". Сама сутність естетичного символу полягає в тому, щоб через умовний знак окремих деталей, атрибутів, позначок тощо дати вичерпну характеристику цілісному художньому образу.

Стосовно козацького мистецтва XVII–XVIII ст. треба відзначити, що у народному малярстві, поширеному на запорозьких теренах, спостерігаємо одночасне вживання архетипних, іконографічних, міфологічних, алегоричних, традиційних, козацьких та ін. символів. Тому із впевненістю можемо стверджувати, що у козацьких "Мамаєх" естетична символіка виступає розкриттям духовного світу українського козацтва й майже кожен наявний знак виступає символом і означає дещо більше, ніж він самий. Тому народна картина має властивість передавати інформацію за допомогою цілої системи умовних знаків, що з часом перетворилися на символи та окреслили особливий спосіб вираження "святівідношення". Естетична мова фольклорної символіки здатна передавати закладені в ній складні й глибокі смисли етнокультурних цінностей, а відтак і духовної культури українського козацтва. Притім козацькі символи в мистецтві, як і будь-які інші, можуть мати не одне, а одночасно декілька значень, тобто бути алегоричними, а інколи й означати взаємовиключні знаки, усуваючи їх глибинні спільні риси.

Зображені на картинах речі становили композицію, яка сама "говорить", і не лише обізнані поціновувачі мистецтва, а й прості люди зі знанням справи їх трактували, естетичній свідомості барокової людини закодована символічна суть сакрального була зрозумілою та ментально і перцептивно доступною.

Показово, що у козацьких "Мамаєх" також зустрічаємо багато предметів і явищ реального козацького життя, які символізують культурний і сакральний досвід різноманітних естетичних вира-

жень. Цим значною мірою пояснюється як популярність фольклорних зображень, так і особливості їхньої художньої форми, наповнених глибинним етнокультурним змістом. Відтак у народних картинах, архітектоніка яких є сталою із допустимою для народних майстрів незначною авторською інтерпретацією, немає нічого випадкового, бо в них, як й у інших зразках фольклорного мистецтва, кожна деталь є певним символом. П. Білецький навіть самого козака Мамаю вважає "улюбленим символом українського народу", а її образно-композиційну схему на картинах сприймає як своєрідний "пластичний аналог поетичної метафори народних пісень, дум, прислів'їв, приказок та оповідань" [1, 57].

Козацькі "Мамаї" були актуальними для тогочасного суспільства й залишалися популярними декілька століть по тому завдяки своїй естетичній виразності, чіткій композиції, суто декоративному трактуванню та багатій, наближеній до традицій української етнічної культури символіці. Даний факт посилює значення образно-естетичних та семіотично-значенневих параметрів козацького мистецтва та підкреслює важливість вивчення символів народної картини "Козак Мамаю" як визначального складника фольклорно-живописної системи у духовній культурі українського козацтва.

Персоніфікований образ козака-бандуриста на картині, яка вже у запорозькі часи стала народною, є уособленням узагальненого етнонаціонального образу, що ідеально відображує глибинну й сокровенну сутність українства та висвітлює внутрішню духовну міць українського козацтва. Ті приховані душевні переживання козака, що криються у його зовнішньому спокої є уособленням не лише запорозького козацтва, а й репрезентацією української духовної культури XVII–XVIII ст. із її глибинним синкретизмом естетичного та сакрального.

Висновки. Отже, завдяки своїй архетипово-символічній сутності, яка є доволі вагомою та простежується протягом усієї української етнокультурної історії, художній образ "козака Мамаю" став важливим чинником конституювання духовної картини світу козацької доби, окреслюючи релігійно-естетичну та комунікаційну стратегії світогляду бароко в Україні. На художньому образотворенні, утвердженні естетичної символіки сакрального та на подальшому розвитку українського мистецтва відчутно позначилися засади духовності українського козацтва. Вони суттєво відбилися на втіленому у духовній суті цілому комплексі релігійно-естетичних засад культури українського народу, його морально-етичних та світоглядно-ціннісних суджень і переконань.

Література

1. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. / П. О. Білецький. – Київ : Мистецтво, 1981. – 160 с.
2. Лютко О. Синкретизм українського релігійного світогляду / О. Лютко // Історія релігій в Україні : наук. щоріч. 2013 рік / упоряд. : О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич ; Ін-т релігієзнавства – філія Львів. музею іст. релігії та ін. – Львів, 2013. – Кн. 2. – С. 318-324.
3. Марченко Т. М. Козаки-Мамаї / Т. М. Марченко. – Київ ; Опішне : [Нац. музей-заповідник укр. гончарства], 1991. – 80 с.
4. Марченко-Пошивайло Т. Народна картина "Козак Мамаю" як полісемантичне уособлення світогляду українців / Т. Марченко-Пошивайло // Артанія : альманах. – 1999. – № 5. – С. 34-36.
5. Словник символів культури України : навч. посіб. для вузів / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка, Г. І. Потапенка. – 2-е вид., доп. і випр. – Київ : Міленіум, 2002. – 260 с.
6. Чижевський Д. Українське літературне бароко : вибр. праці з давньої літератури / Д. Чижевський. – Київ : Обереги, 2003. – 576 с. – (Київська б-ка давнього укр. письменництва. Студії, Т. 4).
7. Чижевський Д. Філософія і національність / Д. Чижевський // Основа. – 1994. – № 26 (4). – С. 104-109.
8. Яценко Л. І. Українська ікона кінця XVII – початку XX століття у зібранні Дніпропетровського художнього музею : каталог / Л. І. Яценко. – Дніпропетровськ : ДАНА, 1997. – 48 с.

References

1. Biletsky, P.O. (1981). Ukrainian art of the second half of the XVII-XVIII centuries. Kyiv: Musteztvo [in Ukrainian].
2. Lyutko, O. (2013). Syncretism of the Ukrainian Religious Worldview. History of Religions in Ukraine, 2, 318-324 [in Ukrainian].
3. Marchenko, T.M. (1991). Kozaki-Mamai. Kiev; Opishne: Nat. museum-reserve ukr. pottery [in Ukrainian].
4. Marchenko-Poshivaylo, T. (1999). Folk painting "Cossack Mamay" as a polysemantic personification of the Ukrainian world. Artyaniya: almanac, 5, 34-36 [in Ukrainian].
5. Dictionary of symbols of Ukrainian culture: textbook, manual for high schools. (2002). Kyiv: Millennium.
6. Chyzhevsky, D. (2003). Ukrainian literary baroque: vyb. works on ancient literature. Kyiv: Oberegi [in Ukrainian].
7. Chizhevsky, D. (1994). Philosophy and nationality. Osnova, 26 (4), 104-109 [in Ukrainian].
8. Yatsenko, L.I. (1997). Ukrainian icon of the end of the seventeenth and early twentieth centuries in the collection of the Dnipropetrovsk Museum of Art: catalog. Dnipropetrovsk: Dana [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.10.2017 р.